

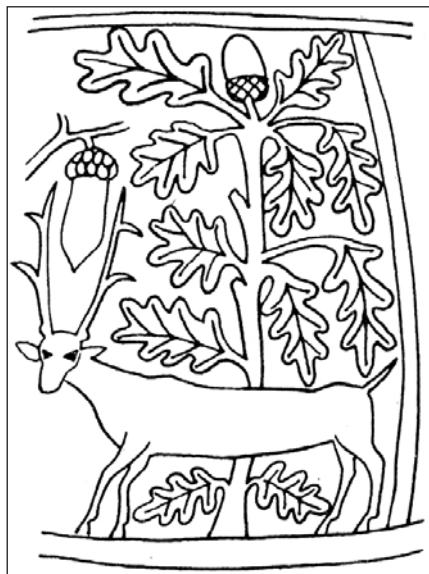
A magyar kőris kultúrtörténeti, kertészeti és táji vonatkozásai

Amint nagyon új keletű a magyar kőris minden kétséget kizáró elkülönítése a magas kőristől és leírása önálló fajként, úgy kevésbé ismertek kultúrtörténeti vonatkozásai is. A kertészeti dendrológiában is alárendelt szerepű. Ezért jelen írásban a kőrisekkel, mint nemzetséggel foglalkozunk és szedjük csokorba a kultúrtörténetükkel, kertészeti alkalmazásukkal és a táji szerepükkel kapcsolatos adalékokat.

A kőrist fájáért és a belőle nyerhető patikaszerkéért nagyra becsülték. Számos földrajzi nevünkben előfordul. A Kőrishegy a Bakony legmagasabb pontja, 704 m. Az elnevezés a hegytetőn ma is szép számmal előforduló kőrisfákra utal. *Jankovics* szerint a kőris magyar neve ótörök eredetű és etimológiailag a Kőrössel rokon. A földrajzi nevek etimológiai szótára a Kőrös folyónevet a honfoglalás előttinek, dák eredetűnek tartja, amelynek jelentése sötét színű. Ugyanitt a Somogy megyei Kőröshegy leírásánál a kőrisekkel benőtt magaslat említését találjuk. A Kőrös megnevezés több településnevünkben is szerepel. pl. Kiskőrös, Nagykőrös, Kőrösfő, Kőrösladány, Kőrösbánya stb. Az Alföldön a Kőrös-összetételű helynevek az ártéri erdők kőrisfáira utalnak.

Kőris a mítoszokban és a néphitben

A kőrisfa mitológiai vonatkozásai *Frazer*, *Graves* és *Jankovics* nyomán ismertek. Az antik Hellaszban a tengeristen Poszeidón fája volt, szellemei a kőrisnimfák, akik Hesziódosz szerint a férfiatlanított Uránosz véreből termettek. A skandináv mitológiában Ódin, másnéven Ygg isten jelvénye a kőrisfadárda, szent fája pedig Yggrászil, a világgőris, mely hátságparipája is egyben. Yggrászil jelentése Ygg lova. A tölgyfa és a ló összekapcsoltságát mutatja az a jellegzetes ábrázolástípus, amelyen a fa tövében négylábú állat látható (1. ábra). A korai művészetben az átfedő formák nemcsak összetartozást, hanem azonosítást is jeleznek. A fa és a paripa összekapcsolásának képzelete Szibériában is fennmaradt. A szibériai sámán lófejű botja és varázsdobja, aminek farszelei a szent fából készültek, szintén a sámán táltosparipáját testesítették meg.

1. ábra

A táltos a „látó ember” is, akinek, szelleme, gondolatai a közösségnek utat mutatnak. A tudást hordozó világfa, mint táltos, a szellem hordozója. A fából születés, illetve a fává válás gondolatköre a (fa)szellem útját is szimbolizálja. Ismert az áldozat oszlopra vagy szent fára akasztás ősi szokása is. *Frazer* szerint a szent liget fáira állatot akasztottak áldozatul, sőt a görögöknél a nagy Artemisz istennőt is évente felakasztották. Uppsalában az Ódinnak szentelt állatot rendszerint felakasztották s egyidejűleg szíven szúrták lándzsával. Ódint az „Akasztófák urának” hívták és ábrázolták az akasztófa alatt (2. ábra). Sőt, a Hamaval hátborzongató soraiból tudható, hogy miként tanulmányozta a magát felakasztott isten a világfa törzsébe vésett varázsrúnókat.

*Függetem tudom,
A szélfüttá faágon,
Kilenc éjen át.
Dárdával átverve,
Ódinnak áldozva,
Áldozva magam magamnak,
Odafenn a fán,
Gyökere bol támad,
Titok mindenkinek.*

A Fenséges beszéde 138.

A világgőris, amin függött, Ódin lova volt, ezért nevezik a skandinávok az akasztófát mindmáig akasztott ember

lovának – írja *Jankovics*. Ebből a példából is láthatóan az áldozatot hordó akasztófa a táltos és a tudás fája is egyben. Yggrászil és a Kalevala világtölgyfája éppúgy a tudás fája, mint a bibliai fa, amely az önfeláldozásért tudást ad cserébe. *Godet* írja, hogy az idősebb Edda kéziratokban (Kr. u. 13. sz.) összegyűjtött izlandi isteni és hősi énekek a germánok vallásos hiedelmeinek csaknem egyetlen ránk maradt írásos bizonyítékai. Ezek is tudósítanak a világgőrisfáról, az Yggrászilról, amelynek gyökerei az alvilágban rögzülnek, s a bölcsesség és a sors forrásából táplálkoznak. A törzse tartja a Földet, s a koronája támasztja az égboltot. A fát mitikus állatok lakják, határozott feladatuk van, amivel a világ életét fenntartják. A szivárvány íve alatt naponta jönnek el az istenek a fához, hogy árnyékában ítéletet tartsanak.

Graves az Yggr nevet a görög hügra, azaz nedves szóval hozza összefüggésbe. Yggr istent, aki a vikingek védőszentje is, Poszeidón görög megfelelőjének tartja. Ezt igazolni látszik a kőrisfa szerepe, amelyből a görögség lovát, Walesben pedig az ostoronyelet és az evezőket, valamint a bődönhajók vázát faragták.

Ódin és Varuna (utóbbi az indoeurópai őse Uránosznak és Ódinnak) az oldás és kötés istenei. *Jankovics* írja, hogy Ódin azért kötötte kőrisfágakból varázsrúnóit, hogy az ellenségeit megbénítsa. Ebből fakad az a hiedelem, hogy a kőrisfa árnyékában semmi sem terem meg, a fa gyökerei megfojtják – „megkötik” – más növények gyökereit.

A britek az álmaik megvalósulását is a kőrisfához kapcsolták. Karácsonykor friss kőrisfahánccsal átkötött, jelképesen 12 gallyból álló kőrisfanyalábot vettek a tűzre, és hitték, hogy beteljesül mindaz, amit a kötések elpattanásakor kívánnak. A leányok úgy tartották, hogy az megy férjhez előbb, akinek a kötése először elpattan. Az oldás és kötés kőrisfához kapcsolódó hiedelme alapján tartották a fűzfavesszővel körütekert kőrisfanyelű nyírfaágseprűt „boszorkányseprűnek”.

A karácsonyi tűzgyújtás, illetve a tuskóégetés szokása főként a briteknél, a franciáknál és a délszlávoknál maradt

2. ábra

fenn. A karácsonyi tuskót feldíszítették zöld gallyakkal és Szenteste szertartásosan az előző évi tuskó szénéről gyűjtötték meg. Gyakorta egész fatörzseket használtak tuskónak, amelynek az egész karácsonyi tizenketted alatt égnie kellett, mert ha magától kialudt, az rossz előjel volt az újévre. A skótok a tölgyet, az angolok a gyümölcs- és a kőrisfát használták.

A kőris korai virágzása okán a tavaszünnepek jelképe is; ezt és a rekettye virágát látogatják először a méhek. A faabécéhez rendelt naptárban az N, mint Nion, a kőris, február 18. – március 17. terjedő periódus névadója. Patrik-nap a kőris havának utolsó napja görögül mélia „kőris, meli „méz”.

A néphitben a fák gyógyító hatását nem pusztán a fából nyert anyagoknak – nedvek, kéreg, termés – tulajdonították, hanem hitték a faszellem betegségűző erejében is, ami átveszi a betegséget az embertől és elemésztí azt. Erre példa az angolszász babona, amely szerint a kőris különös módon kúrálja ki a szemölcsöket. Jankovics írja, hogy tűt szúrtak a szemölcsbe, majd a fába, így vitték át rá a betegséget. „Vedd kőrisfa, kőrisfa szemölcsömet magadra”.

A britek szerint a kőrisnek tulajdonított varázserő az angolkőr, a sérvt, a törés gyógyításában is szerepet kapott. E hiedelemkörben szintén a fa veszi át a betegséget. A beteg gyermeket napfelkelte előtt átemelték egy kőrisfába vágott hasítékon, amelyet azután bekötöztek és agyaggal bekentek. A fa sebének begyógyulása jelezte a beteg felgyógyulását. A gyógyításhoz kapcsolódó magyar szokások között is találhatóunk hasonlókat, ezek azonban nem kizárólag a kőrisfához kapcsolódnak.

A korábbi évszázadokban a kőris fáját a friss sebek kezelésére használták. A fiatal hajtások párlata állítólag a fülfájást és a kézremegést megszüntette. Svájc Graubünden kantonjában, a Rajna völgyében Vigil-napon (június 23.) kőrisvesszőt vágnak. Úgy tartja a néphit, hogy a nagypénteken vágott 9 kőrisvessző elmulasztja a köszvényét annak, aki magával viszi és lepedőbe burkolja.

Sok szláv nép körében elterjedt az a

hiedelem, hogy a kígyók félnek a fa folyton helyét változtató árnyékától. Ezért a vándor nyugodtan elnyújtózhat a fa koronája alatt. A kőrisfa levelének nedve ugyanakkor a kígyóméreg ellen-szere. Ezt erősíti meg Surányi a Magyar biokertek a XVIII. században c. könyvének leírásában. A kőrisnek kígyóűző és kígyóméreg semlegesítő hatása is van. A kígyók, amelyek „némely füveket megmérgecsenek; úgymint Boldog-asszony ágát, azaz Sabinát (*Juniperus sabina*), borostyánt, olasz kaprot. Futják pedig a fokhagymát, fűzet, kőrisfát, bodzavirágot....A kőrösfát fölötté igen gyűlölik és ha valakit megmart volna is a kígyó, facsarja ki a kőrösfa leveléből a levét és azt igya meg borban; vagy ha a hideglelés rajta volna, ecetes vízben. Az sebre is tégyen efféle levelet.” Emellett a kőrisfa az egerek elfogásánál játszik szerepet. „Némelyek az egereket egybe akarván gyűjteni egy rézmedencébe olajmag seprűt téznek és azt a ház közepire teszik éjszakára, hogy mind odagyűlnek az egerek. Némelyek két három, vagy több eleven egeret is fognak, azokat jó magas fazékba téznek és kőrös környűl kőrisfából tüzet raknak és ha megmelegszik a fazék, zsi bongani és cincogni kezdenek a torkos foglyok; meghalván azt a többi, segítségkre igyenesen a tűznek futnak, s oda maradnak.”

Kőris a tájban és a kertekben

A kőrisfalombot legelőknben szegény magashegységi tájakon kecskék és juhok téli takarmányozására használják, Tirolban a Pulser völgyében még 1700 m tengerszint fölötti magasságban is termesztnek kőrist. A takarmánynak szánt lombot a lebotolt ágakról nyerik. „A botfauzern a sarjerdőüzem egyik neme, mely abban áll, hogy a kellő visszacszerző erővel bíró fa törzsét mintegy 2-3 m magasságban levágják, mire a vágási lap helyén és alatt új hajtások keletkeznek, melyek a levágott ágkoronát helyettesítik. Ha ezt az eljárást 2-10 évi időközökben ismétlik, mit botolásnak vagy csúpolásnak neveznek, akkor az ily módon kezelt fák, a botfák v. csúpfák, felső részükön megvastagodva, ún. fejet kapnak, melyekből a hajtások indulnak ki. A botolás csak kivételesen, pl. vízáradásoknak alávetett területen fordul elő; de annál többször a mezőgazdasági faültetéseknel, utak vagy táblák szélein, élő sövényekben, legelőtérségeken, patakok partjain ültetett fáknál. A lebotolt ágakat leginkább tűzelőfának, karónak, kerítésvesszőnek

stb. szokták használni, az erre alkalmas fanemek lombjait pedig megszártják és télire birka- v. kecsketakarmánynak használják. Botfának nem minden fanem, habár egyébként elég visszacszerző ereje van is, egyképpen alkalmas. Legjobban megtűrik a botolást az ákácfa, a szilfa, a hársfa, a tölgyfa, a juharfa, a gyertyánfa, a kőrisfa, továbbá a fűzfa s a nyárfá, mely utóbbiak kivált nedves álláshelyen alkalmasak az efféle bánásmódra. Nagyon ajánlatos az eperfa vagy szederfa botolása, mit az jól elvisel és minek az az előnye van, hogy ily kezelés mellett gyümölcsöt nem igen érlel, sok és jó levelet hoz és a fának alacsonyágánál fogva levelei könnyebben hozzáférhetőek, mintha szabadon fejlődve, magas törzsek alakulnak. A botolást közönségesen a tél végén teljesítik oly módon, hogy erőteljes javakorbelti fákról éles baltával, közel a törzshöz szedik le az ágakat, idősebb törzsek fején ellenben rövid ágcsomokat hagynak, mert ezek jobban hajtának ki. Ha a lombot takarmányul akarják felszártítani, akkor a botolás nyáron történik” írja a Pallas Nagylexikon.

A kőrisek táji szerepe a tölgy-kőriszil ligeterdők folyószabályozásokat követő visszaszorulásával sajnálatosan csökkent. Viszonylag ritkák a kőrisfasorok is. Ezért különösen értékes a Nyugat-Dunántúlon, a Répce síkon a Csáfordjánosfa és Répceszemere települések között található magyar kőrisfasor, amely Magyarországon a legidősebb kőrisfasor. Az ezüst juharos része 50 éves, a magyar kőrisből álló szakasz másfél száz éves. E tájon találjuk azt a kiemelkedő természeti értéket jelentő Répce menti erdőséget is, ahová az Alpok előhegyeiből a hegy- és dombvidéki fajok lehúzódtak, és a kedvező mikroklimatikus viszonyoknak köszönhetően fennmaradtak. A kocsányos tölgyek, magyar és magas kőrisek, juharok és gyertyánok alkotta erdőben álló legidősebb faegyedek 250-300 évesek. A koros ligeterdő koronaszintje alatt gazdag a cserjeszint, a gyepszintben pedig Csáfordjánosfa címernövényévé nemesedett tavaszi tözike harangvirágja fehérlik tavasszal.

Öreg kőrisegyedeket találunk több helyütt az országban a legelőerdők kiritkulásával létrejött fás legelőkn. Gyakorta az egykori magas árterek tölgy-kőriszil ligeterdei alakultak át fás legelőkké, ezért fordulnak elő idős kőrisegyedek ezeken a területeken. E tájképi szempontból is különösen értékes élőhelyeken a ligetesen vagy szabadon álló fa-

matuzsálemek kiterbélyesedő koronái teljes szépségükben bontakoznak ki.

A csáfordjánosfai magyar kőris-fasorhoz közeli Dénesfán, a község külterületén a Répceszemere menti út mentén húzódik az az 1997 óta védett 29 hasos fás legelő, amelyen egykor tölgy-kőris-szil ligeterdő díszlett. A területen álló idős kocsányos tölgyek és szilek mellett a magas és a magyar kőrisek fiatalabbak, sarjeredetűek. Az Ormánságban Sellye és Kákics közötti legelőn áll három 150-300 év közötti hatalmas védett magyar kőrisfa. Ennek közelében erdősávokkal övezett kiszáradó lápréten előforduló védett orchidea és nőszirmo fajok társaságában idős kocsányos tölgyek és magyar kőrisek díszlenek. Szintén Baranyában, Besence fa-

luban, az Okor vízfolyás menti Várdombi legelőn emelkedik ki egy idős magyar kőrisfa, amely 32 m-es magasságával és 654 cm törzskerületével egyes vélemények szerint a világ legnagyobb példánya. A Szabolcs-Szatmár megyei Lónyán a falu fás legelőjének faállományát 30%-ban magyar kőrisek alkotják. Heves megyében Nagyvisnyó határában a Faktor réten találunk több 100 év-nél idősebb magas kőrist.

Idős kőrisfákkal találkozhatunk több kastélyparkban és várkertben, városi parkban is. Sárospatakon a várkertben áll két, sajnálatosan pusztulásra ítélt magas kőris. A koronák ágainak többsége száraz, több ágát lefűrészelték. A törzs üregeit poliuretánhabbal töltötték ki és széthasadás ellen vasabroncsokkal fog-

ták össze. A dénesfai fás legelő szomszédságában lévő kastélykertben is több idős, 250 év körüli magas kőris egyed található, ezek egészségi állapota jó, csakúgy, mint a szarvasi arborétum fiatalabb és a nagymágócsi kastélypark 140 évesre becsült egyedé. Szintén szépen díszlenek a Hanságban Kapuvár 100 év körüli magas kőrisei. Ezekhez közel, a szomszédos Osló településen álló igen terebélyes magas kőris egyedek azonban korhadnak. Az itt említetteken túl az országban számos 100 évesnél idősebb, esetenként akár 300 évesre becsült korú szoliter magas kőris és kevesebb virágos kőris egyed lelhető fel parkokban, utak mentén az ország famatuzsálemeinek adatbázisa szerint.

Konkolyné dr. Gyuró Éva

Székfoglaló*

Megújítható természeti gazdaságunkkal úgy kell gazdálkodnunk, hogy az hosszú távon gyümölcsözően fenntartható legyen, és felül kell vizsgálnunk azokat a gazdálkodási gyakorlatokat, amelyek azt veszélyeztetik.

Így például meg kell szüntetni a kopárfásítási programokat, amelyek legértékesebb termőhelyeinket teszik tönk-re, miközben értéktelen faanyagot produkálnak.

Felül kell vizsgálni a homokfásítási programokat, és meg kell szüntetni azokat az ültetvényeket, amelyeknek faanyaga még a kitermelés költségeit sem fedezi.

Erdőgazdálkodásunkban egyfajta önelégültség vált uralkodóvá az utóbbi évtizedekben, s ez sem a kutatás, sem a gazdálkodás területén nem előnyös. A Magyar Tudományban tanulmány jelent meg, amely a hazai erdőgazdaság teljesítményét sikertörténetnek nevezte, mondván, hogy az ország erdőszültségét 13-ról 19%-ra sikerült növelni. Ha azonban azt tekintem, hogy az ország 19%-os erdőszültségéből csak 6% az erdő és 13% az ültetvény, akkor ez az én szememben szégyen, amit lehet sikerként értékelni, de ez attól még szégyen marad.

Az erdőtörvényt megelőző munkálatok óta hangsúlyozom, hogy az erdészet csak akkor lesz képes a társadalmi és a gazdasági elvárásoknak is eleget tenni, ha az erdőgazdálkodást, az ültetvénygazdálkodást és a vadgazdálkodást mint három különböző termelési ágat különválasztják, mert ezek mind céljukat, mind módszereiket, mind gazdasági mutatóikat tekintve különböznek egymástól.

Tudomásul kell vennünk, hogy a hűvös-nedves éghajlatú Nyugat-Európában a fatermesztés gazdaságosabb, mint a mi száraz-meleg éghajlatunk alatt, ezért ebben a tekintetben nem leszünk versenyképesek. Természetes élőhelyeink iránt viszont egyre növekvő érdeklődésre számíthatunk. Erdőink életéből sokkal hosszabb ideig húzhatunk hasznat, mint kivágásukból.

Ma természethiányban szenved az európai kontinens lakosságának túlnyomó része. A természet iránti igényt az ökoturizmus mint iparág robbanásszerű fejlesztésével fogják kielégíteni. Magyarországnak a biodiverzitása és az Európai Unió országaitól eltérő életföldrajzi karaktere ebben az iparágban jó esélyeket biztosíthat. Ehhez azonban a hazai természetvédelemnek ki kell lépnie eddigi passzív, görcsösen a megőrzésre koncentráló magatartásából. Tudatosulnia kell a társadalomban és a döntéshozókban, hogy amíg a környezetvédelem örökös adó, amely főleg az okozott károk kijavítását célozza, addig a természetvédelem jelentős termelő ágazattá fejleszthető.

Nanobogarak a rák ellen

A németországi Tübingenben nanotechnológiai eljárással létrehozott, bogárra hasonlító szerkezetnek lábai és fogószerkezetei vannak. Ez egy olyan intelligens kapszula, amely lenyelve, az emésztőrendszeren felkutatja a korai stádiumban lévő rákos sejteket. Az eddigi kapszula-endoszkópokkal szemben ezeket az orvosok irányíthatják, mivel a nanobogarak lábaikkal képesek mozogni a gyomorban és a belekben. Szenzoraik elemzik a szövetet és felismerik a kezdődő betegséget. Esetenként a kis robotok fogóikkal el is távolíthatják a beteg szövetet. A fejlesztést támogatja az EU most induló Vector kutatási projektje is.

* * *

Szűkül az ózonlyuk

Amerikai klímakutatók szerint a Földet védő ózonréteg vékonyodása 1997-ben megállt. Az ózonréteg a Nap káros ultraibolya sugárzása ellen védi a Földet, de a környezetre ártalmas vegyi anyagok (főként a klórt és fluort tartalmazó szénhidrogének) kibocsátása miatt jelentősen elvékonyodott. Az ózonlyuknak nevezett elvékonyodott terület „regenerálódása” megindult, s az Antarktisz felett a korábban feltételezett időpontnál húsz évvel korábban, 2068-ra eltűnhet.

(Élet és Tudomány)

* Részlet Borhidi Attila, a Biológiai Tudományok Osztály tagja székfoglaló beszédéből az MTA rendes tagjává választása alkalmából Megjelent: „Székfoglalók, 2001, Élettudományok” címmel Magyar Tudományos Akadémia, Akadémiai Műhely, Budapest, 2006. november 11.